

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТІ**CONCEPTUAL APPROACHES TO DETERMINING ESSENTIAL FEATURES OF CIVIL SOCIETY IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARINESS****Чупрій Л.В.,***orcid.org/0000-0002-4965-2750,**доктор політичних наук, професор,**завідувач кафедри політології та соціології**Київського столичного університету імені Бориса Грінченка***Хачатуров Д.К.,***orcid.org/0009-0009-9704-7318**аспірант кафедри соціально-гуманітарних дисциплін**Європейського університету*

В статті висвітлюються концептуальні підходи до визначення сутнісних особливостей громадянського суспільств з точки зору представників різних наукових галузей: права, політології, соціології, філософії тощо. Зазначається, що сприяння розвитку громадянського суспільства, соціальне ядро якого становлять конкретні громадяни, та розмаїття асоціативних та інституційних форм їхньої самоорганізації українською владою визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової й соціальної держави, її цивілізаційного розвитку. Підкреслюється, що в юридичній науці набула поширення думка про те, що громадянське суспільство – це система суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди (приватні фізичні особи) та організації (юридичні особи), що ними законно створюються, пов'язані між собою обопільними економічними та іншими інтересами. В рамках соціологічного підходу Е. Гелнер громадянським суспільством називав систему плюралістичних асоціацій та економічних інститутів, які, проте, не закріпачують людину, що відкриває простір для індивіда, його самодіяльності та ініціативи. Передумовою для утворення громадянського суспільства, за Е. Гелнером, має бути поява нового типу людини, яка має важливу здатність до об'єднання зі своїми співгромадянами і до протистояння державі. Підкреслюється що в політологічній науці переважає інституційний підхід до розуміння громадянського суспільства, зокрема відзначається, що громадянське суспільство характеризують, переважним чином, інституціоналізовані форми взаємодії між індивідами, громадські об'єднання, створені та офіційно зареєстровані згідно з чинним законодавством. Одним з базових є визначення громадянського суспільства як сукупності міжособистісних відносин, що розвиваються поза межами і поза втручання держави, а також як розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби.

Ключові слова: громадянське суспільство, інституційний підхід, громадські об'єднання, групи інтересів, самоврядування.

The article highlights conceptual approaches to defining the essential features of civil society from the point of view of representatives of various scientific fields: law, political science, sociology, philosophy, etc. It is noted that the promotion of the development of civil society, the social core of which is made up of specific citizens, and the variety of associative and institutional forms of their self-organization by the Ukrainian authorities is defined as one of the most important conditions for the formation of Ukraine as a democratic, legal and social state, its civilizational development. It is emphasized that in legal science the idea that civil society is a system of social relations, where legally independent individuals (private individuals) and organizations (legal entities) legally created by them are connected by mutual economic and other interests, has become widespread. Within the framework of the sociological approach, E. Gellner called civil society a system of pluralistic associations and economic institutions, which, however, do not enslave a person, which opens up space for the individual, his independent activity and initiative. According to E. Gellner, the prerequisite for the formation of civil society should be the emergence of a new type of person who has an important ability to unite with his fellow citizens and to oppose the state. It is emphasized that in political science the institutional approach to understanding civil society prevails, in particular, it is noted that civil society is characterized, predominantly, by institutionalized forms of interaction between individuals, public associations created and officially registered in accordance with current legislation. One of the basic definitions is the definition of civil society as a set of interpersonal relations that develop outside the borders and without state intervention, as well as as an extensive system of social institutions independent of the state that realize everyday individual and collective needs.

Key words: civil society, institutional approach, public associations, interest groups, self-government.

Постановка проблеми. Громадянське суспільство є однією з ключових категорій сучасного суспільствознавства. Базові ідеологеми громадянського суспільства, європейські та загалом цивілізаційні цінності, на яких ґрунтується європейське суспільство й почасти українське, набула за останні десятиліття досить помітного поширення у суспільному та науково-експертному дискурсах: «повноцінне громадянське суспільство загально-визнано атрибутом сучасної людської цивілізації, хоча й виступає сьогодні десь реальністю, а десь найближчим завданням чи віддаленим орієнтиром» [1, с. 5]. Важливого значення концепція громадянського суспільства набуває в українських умовах суперечливих трансформаційних процесів та повномасштабної російської агресії. Водночас, сприяння розвитку громадянського суспільства, соціальне ядро якого становлять конкретні громадяни, та розмаїття асоціативних та інституційних форм їхньої самоорганізації українською владою визначено однією з найважливіших умов становлення України як демократичної, правової й соціальної держави, її цивілізаційного розвитку. Для вітчизняної науки це означає актуальність та затребуваність проведення комплексного розгляду класичних теорій та сучасних дослідницьких підходів до визначення сутності концепту громадянського суспільства як феномена, що виникає на певному етапі історичного розвитку, як певного типу суспільства, тісно пов'язаного з тією чи тією моделлю демократії, крізь призму надання процесу становлення та розвитку громадянського суспільства цивілізованого характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика громадянського суспільства ґрунтовно висвітлюється у наукових працях В. Бурдяка, О. Бабкіної, Г. Зеленько, П. Гай-Нижника, В. Горбатенка, М. Кармазіна, О. Корнієвського, І. Кресіна, О. Майбороди, М. Михальченка, Л. Нагорної, М. Обушного, В. Полохала, Ф. Рудича, М. Розумного, С. Телешуна, Д. Ткача, В. Цвиха, Г. Щедрова, В. Якушика, В. Яблонського та інших дослідників. У період незалежності України було захищено значну кількість кандидатських і докторських дисертацій, у яких проаналізовано різні аспекти становлення та розвитку громадянського суспільства. Зокрема, йдеться про дисертаційні дослідження А. Грамчука, А. Дацюка, О. Задоянчука, М. Калініченка, О. Полішкаррової, О. Сазонової, М. Степико, В. Сукачова, Ю. Узун, В. Цвиха, Г. Щедрової та інших науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значну кількість досліджень, присвячених вивченню різних аспектів громадянського суспільства, все ж помітним є певний дефіцит міждисциплінарних розвідок в даній галузі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Здійснити дослідження концептуаль-

них підходів до визначення сутнісних особливостей громадянського суспільств з точки зору представників різних наукових галузей: права, політології, соціології, філософії тощо.

Виклад основного матеріалу. Розвинене громадянське суспільство вітчизняні вчені трактують як складну картину одночасного існування, чи боротьби, численних груп приватних інтересів, враховувати які під постійним громадським тиском мусить кожна обрана демократичним шляхом влада. Відомий український політолог С. Рябов власне й вказував на те, що громадянське суспільство становить сферу життєдіяльності спільноти й окремих людей, яка відбувається поза межами формальної (казенної) регламентації з боку держави («громадянське суспільство – це приватне життя громадян»), що передбачає свободу асоціацій індивідів за інтересами й уподобаннями, угруповань, добровільних об'єднань як інституцій вираження інтересів різних верств населення. При цьому союзи підприємців, найманих робітників, органи виробничого самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур мають забезпечувати цивілізовані відносини між усіма учасниками виробництва та обміну, пом'якшувати зіткнення різноманітних приватних інтересів [2, с. 61].

Показовим є те, що тривалий період увагу проблематиці громадянського суспільства приділяли переважно представники нормативного напрямку юридичної науки. Так один із видатних теоретиків держави і права другої половини ХХ ст. Ф. Хаєк під громадянським суспільством розумів «мережу зв'язків між індивідами та різними організаціями, що спонтанно розвивається». При цьому він вказує на важливість існування в суспільстві різноманітних добровільних асоціацій, необхідних для вирішення надзвичайно важливих для суспільства завдань, зокрема тих добровільних співтовариств, які опікуються наукою, мистецтвом, спортом тощо [3, с.112].

Дослідник А. Селіванов подає розуміння громадянського суспільства як системи суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди (приватні фізичні особи) та організації (юридичні особи), що ними законно створюються, пов'язані між собою обоюсторонніми економічними та іншими інтересами, мають можливість вільно діяти відповідно до останніх та на свій розсуд, але не порушуючи законних інтересів інших осіб і суспільства загалом, покликані забезпечувати, зокрема захищати державу. При цьому громадянське суспільство охоплює систему економічних, духовних, культурних, релігійних та інших відносин окремих індивідів, що добровільно об'єдналися в асоціації, корпорації для задоволення своїх духовних і матеріальних потреб [4, с. 22].

В юридичній науці поширення набула також думка про те, що громадянське суспільство ста-

новить систему, побудовану на горизонтальних зв'язках між суб'єктами (принцип координації), і якій властиві самоорганізація та самокерування. Громадянське суспільство є тим соціальним середовищем, де реалізується більшість прав і свобод громадян та їхніх об'єднань.

Крізь призму принципів права та основних положень теорії природних прав людини, на основі поєднання асоціативного, структурного та функціонального аспектів розуміння громадянського суспільства важливо зробити наголос на тому, що поява громадянського суспільства тісно пов'язана з цивілізаційним розвитком людської спільноти конкретної країни й можлива тільки на певному історичному етапі його розвитку.

Різні погляди представників сучасної вітчизняної юридичної науки на принципи (ознаки) громадянського суспільства, на те, що слід розуміти під цим концептом, було узагальнено й охарактеризовано С. Тимченком, який під громадянським суспільством розуміє вільну асоціацію (союз) рівноправних, свідомих громадян-власників та їхніх об'єднань, які в межах правової системи, поза втручання держави, організовано, власними зусиллями реалізують свої приватні й суспільні інтереси.

Пізніше даний концепт почали активно розвивати політологи. Так український дослідник П. Шляхтун визначає громадянське суспільство як сферу недержавних суспільних інститутів і відносин, елементами структури якого є недержавні форми власності, різноманітні соціальні спільноти, недержавні політичні інститути, культурно-освітні заклади тощо та відповідні суспільні відносини [4, с. 95].

Серед широкого розмаїття думок щодо сутності та основних характеристик громадянського суспільства, поданих у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі, привертає увагу методологічний підхід соціолога та філософа Е. Гелнера щодо «ефективного визначення громадянського суспільства». Для цього, вказував учений, «необхідно зважити на те, що воно («правильне визначення») обумовлено двома рядами протиставлень, і його не можна звести до простої бінарної опозиції плюралізму й моноцентризму, потрібно врахувати різне розуміння його сутності та змісту жителями «Західного світу» і «жителями східних країн», існування в сучасному світі, окрім сегментованих співтовариств та співтовариств, в яких існує централізація, співтовариства, яке «виключає і удушливий комуналізм, і централізований авторитаризм».

Саметаким типом соціальної організації суспільства Е. Гелнер вважав громадянським суспільством та розумів під ним систему плюралістичних асоціацій та економічних інститутів, «які, проте, не закріпачують людину», що відкриває простір для індивіда, його самодіяльності та ініціативи, як

сукупність інститутів, союзів і асоціацій, досить вільних, куди можна увійти й вийти без жорстких норм. Передумовою для утворення громадянського суспільства, за Е. Гелнером, має бути поява нового типу людини, яка має важливу здатність до об'єднання зі своїми співгромадянами і до протистояння державі [6, с. 17 – 21]. За такої ситуації активно діють масові рухи, партії, групи за інтересами, переконаннями, за іншими ознаками: передача влади органам самоуправління, безпека особистості від насилля та зловживань державної влади. Отже, громадянське суспільство складається з незалежних від держави суб'єктів, що діють самостійно в межах закону. Це – і організації підприємців, і партії, і суспільні об'єднання, рухи та інші недержавні організації, що визначають ступінь зрілості громадянського суспільства, його соціальну значущість. У статичному вигляді громадянське суспільство є сукупністю його структур (інститутів, організацій, груп), в динаміці – це свого роду соціальний простір, в якому люди взаємопов'язані та взаємодіють як незалежні один від одного, а також від держави індивіди.

Відмітимо деякі типові сучасні інтерпретації вченими поняття «громадянське суспільство», які представляють різні дисциплінарні підходи.

За результатами проведеного соціально-філософського аналізу теоретичних моделей громадянського суспільства В. Скворець визначає громадянське суспільство як суспільну самоорганізацію, що відображає сферу недержавних (приватних) відносин, джерелом її розвитку – взаємодію індивідуальних і колективних потреб та інтересів, яка детермінується реалізацією свободи особистості і є основним чинником формування суспільних відносин та соціальних цінностей [7, с. 14].

В політології визначення громадянського суспільства подано з ширших соціологічних позицій. Так, на думку А. Оганесяна, «громадянське суспільство – це людська спільнота, що формується й розвивається в демократичних державах, представлена мережею добровільно утворених недержавних структур (об'єднання, організації, союзи, центри, клуби, фонди) в усіх сферах життєдіяльності суспільства та сукупністю недержавних відносин – економічних, політичних, соціальних, духовних, релігійних та інших» [8, с. 44].

Ознайомлення з типовими інтерпретаціями вченими поняття «громадянське суспільство» дає підстави систематизувати їх за такими двома основними дослідницькими підходами. Відповідно до першого, під громадянським суспільством розуміється сукупність взаємодій між індивідами, що склалися в процесі діяльності за відстоювання прав і свобод людини й громадянина. Дослідники

відносять сюди різноманітні громадські рухи та об'єднання. Відповідно до другого, громадянське суспільство характеризують, переважним чином, інституціоналізовані форми взаємодій між індивідами, громадські об'єднання, створені та офіційно зареєстровані згідно з чинним законодавством. Деякі дослідники, наприклад, уникають інституційного чинника, і під громадянським суспільством розуміють різні взаємодії соціальних суб'єктів в ім'я досягнення певних цілей або ж систему взаємодії у межах права вільних і рівноправних громадян держави та їхніх об'єднань, або ж взаємодію громадянського суспільства з державою заради реалізації суспільних інтересів.

Отже, в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі подано чимало міркувань щодо походження та сутнісних характеристик громадянського суспільства. Введення цього поняття до лексики політичної думки було обумовлено передусім процесом укорінення в соціумі норм індивідуальної та групової свободи особистості, на протигагу державному началу – структурам владного контролю. Крізь призму громадянського суспільства сучасні вчені розглядають особистість і створювані ними громадські об'єднання як самостійне джерело впливу в соціумі, який конкурує з державою та є її протилежністю.

Широкий діапазон думок з цього приводу можна пояснити, взявши до уваги висловлену В. Селівановим думку, що громадянське суспільство може бути «лише теоретичною абстракцією, поняттям, яке справді має свою сутнісну природу, але, залежно від конкретних історичних умов, різноманітну форму, що потребує постійного оновлення уявлення про це соціальне явище» [4, с. 21]. Тому цілком логічним виглядає загальне бачення громадянського суспільства вченими країн, які перебувають на перехідному етапі розвитку, ще не сформованого громадянського суспільства: «суспільство громадян із високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних і моральних якостей, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини; суспільство рівноправних громадян, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага» [4, с. 22].

Важливим науковим внеском у дослідження цієї проблематики ми вважаємо введення англійськими вченими У. Беком і Н. Луманом до наукового обігу поняття «суспільство ризику», де ризик є системою керування загрозами та небезпеками, що з'явилися в процесі модернізації суспільства [9, с. 108]. Цікавим нам видається також підхід зарубіжних і вітчизняних учених до обґрунтування взаємовідносин і взаємозалежності між громадянським суспільством і національною ідентичністю, їхній висновок про те, що розділена титульна нація ускладнює процес національної інтеграції і, як

наслідок, розвиток громадянського суспільства, що саме регіонам зі слабкою ідентичністю найбільше притаманна «ностальгія» за колишнім політичним режимом у періоди соціально-економічної кризи.

Відтак, якщо систематизувати всі наукові уявлення щодо громадянського суспільства як особливості сфери соціуму, то можна отримати декілька «змістовних полів», що характеризують ті чи ті сторони громадянського суспільства. Серед них: вільна автономна громадськість, яка уособлює різноманітні, незалежні від держави суспільні інститути та організації (наприклад, екологічні рухи, молодіжні організації тощо), приватне життя людей, їхніх об'єднань (наприклад, приватні фірми, клуби тощо).

Аналізуючи структуру громадянського суспільства, вчені, зазвичай, виокремлюють три основні сфери: економічну, соціально-політичну та духовну.

В економічній сфері структурними елементами громадянського суспільства є: індивідуальні форми економічної діяльності, колективні господарства, кооперативи, приватні підприємства та акціонерні товариства, галузеві союзи та асоціації (тобто, всі форми та види підприємств та організацій, створені громадянами у сфері господарсько-економічної діяльності на основі добровільного об'єднання).

Соціально-політична сфера громадянського суспільства включає різні форми суспільно-політичної активності громадян (мітинги, збори, демонстрації), суспільні, політичні організації та рухи, органи суспільного (місцевого) самоврядування, недержавні ЗМІ.

Духовна сфера громадянського суспільства безпосередньо пов'язана з діяльністю відносно самостійних і незалежних від політичної влади та надмірного контролю з боку органів державної влади творчих, наукових, культурних, духовних, освітніх та інших організацій, об'єднань, союзів, асоціацій, співтовариств (культурні та освітні організації, недержавні освітні установи, релігійні організації та рухи тощо).

Громадянське суспільство сучасна наука розглядає також як сукупність міжособистісних відносин, що розвиваються поза межами і поза втручання держави, а також як розгалужену систему незалежних від держави суспільних інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби. Базові потреби людини у харчах, одязі, житлі тощо (становлять перший рівень міжособистісних зв'язків) реалізуються через такі суспільні інститути як професійні, споживчі та інші об'єднання та асоціації. Комплекс соціокультурних відносин, який охоплює релігійні, сімейно-шлюбні, етнічні та інші взаємовідносини, становить другий рівень міжособистісних взаємозв'язків і реалізується в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні та наукові заклади, творчі спілки, спортивні товариства. І,

нарешті, третій рівень міжособистісних відносин становлять потреби в політичній участі людини відповідно до її політичної позиції, політичні орієнтації (уподобання), що реалізуються за допомогою груп інтересів, політичних партій, рухів.

Термінологія проблематики громадянського суспільства тісно пов'язана з феноменом західних цінностей («ринок», «демократія», «правова держава», інші концепти) та відіграє помітну роль у сучасній суспільній свідомості громадян пострадянських країн [10, с. 49]. Тому важливим вважаємо застереження сучасних дослідників щодо обережного ставлення до певних результатів досліджень з огляду на принципово різні умови формування громадянського суспільства на Заході та пострадянському просторі. До того ж, на попередніх етапах розвитку пострадянських країн поглибився розрив між задекларованими, формальними принципами суспільної організації та реальними суспільними відносинами. З цієї точки зору цілком справедливим є висновок Г. Щедрової про існування двох крайнощів у підходах дослідників до проблематики громадянського суспільства: по-перше, деякі з них скептично ставляться до самої ідеї громадянського суспільства; по-друге, дехто з учених і політиків допускає сліпе копіювання теоретичних і практичних надбань Заходу [11, с. 238].

На думку вітчизняної дослідниці О. Шевченко, «на відміну від понять, які характеризують західну цивілізацію в різних соціально-економічних вимірах, громадянське суспільство є типовою міфологе-

мою, оскільки відповідає всім можливим проектам справедливого суспільства», в якій «співіснують маніпулятивні ігри політичних демагогів та міленаристські сподівання масової свідомості». Вчена відносить це поняття до фундаментальних ідеалізацій західної політичної культури, наголошує на тому, що громадянське суспільство як соціальний устрій ніколи не було втілене в дійсність, оскільки жодна емпірична реальність повністю не поєднується з ним і не вичерпує його змісту [12, с. 216].

Висновки Отже, ідея громадянського суспільства дещо по-різному тлумачиться представниками суспільних наук. Так в юридичній науці поширення набула думка про те, що громадянське суспільство – це система суспільних відносин, де юридично самостійні індивіди (приватні фізичні особи) та організації (юридичні особи), що ними законно створюються, пов'язані між собою обов'язковими економічними та іншими інтересами. В рамках соціологічного підходу Е. Гелнер громадянським суспільством називав систему плюралістичних асоціацій та економічних інститутів, які, проте, не закріпачують людину, що відкриває простір для індивіда, його самодіяльності та ініціативи. Підкреслюється що в політологічній науці переважає інституційний підхід до громадянського суспільства, зокрема відзначається, що громадянське суспільство характеризують, переважним чином, інституціоналізовані форми взаємодії між індивідами, громадські об'єднання, створені та офіційно зареєстровані згідно з чинним законодавством.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Безродна В. І. Особливості формування громадянського суспільства в процесі політичної модернізації України: дис. к. політ. наук, Київ, 2003. 213 с.
2. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави. 2-ге вид. Київ: Тандем-мова, 1996. 240 с.
3. Хаєк Ф. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії : в 3 т. Т. 1. Київ : Сфера, 2000. 356 с.
4. Селіванов В.М. Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування і взаємодії з державою. *Громадянське суспільство і підприємництво в Україні: проблеми і шляхи становлення*: Зб. наукових праць. Київ, 1996. С. 21-22.
5. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. Київ: Либідь, 2002. 495 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм. Переклав з англійської Георгій Касьянов. Київ : Таксон, 2003. 298 с.
7. Скворець В. О. Життєустрій народу: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.03, Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, Дніпропетровськ, 2013. 32 с.
8. Оганесян А.К. Рівність та справедливість (концепції Д. Роулса та Д. Белла). *Етична думка. Науково-публіцистичні читання*. Київ: Наукова думка, 1992. 280 с.
9. Ulrich Beck Risk Society: Towards a New Modernity. New Delhi: Sage. 1986. 326 s.
10. Гай-Нижник П. П., Чупрій Л.В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84 (№5). С.48–53.
11. Щедрова Г. П. Інституціональна дисфункція політичної еліти в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2017. Вип. 120. С. 238-242.
12. Шевченко О.М. Громадянське суспільство: правове забезпечення світоглядної (релігійної) самобутності особистості. *Проблеми філософії права*. 2018. Вип 7. С.215-219.

Дата першого надходження статті до видання: 29.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 23.03.2026